

De leerling leest. Literatuur en persoonlijke ontwikkeling of Persoonlijke ontwikkeling en literatuur?

1 januari 1994

Auteur: Clary Ravesloot

Volume: 25

Nummer: 3

Pagina's: 108-113

Documenten

- [moer_jrg25_027.pdf](#)

recensie van dit boek hopen leerlingen een persoonlijke beleving bij het lezen van een literaire tekst te laten ervaren via of door reflectie op die tekst komt de leerling tot reflectie op het eigen leven hoewel ik in deze recensie flink wat kritiek de leerling leest uit op het boek is het zeker de moeite van het lezen waard ook zou elke docent eens moe literatuur en persoonlijke ten kijken welke aanknopingspunten het biedt voor vernieuwing van de literatuurlessen ontwikkeling of persoonlijke achtergronden ontwikkeling en literatuur literatuur en persoonlijke ontwikkeling is tot stand gekomen in een samenwerkingsverband tussen de universitaire lerarenopleiding van de vrije universiteit vu en de preventieafdeling van mulder en monique wijffels literatuur en ontwikkeling van het riagg in groningen voordat het persoonlijk ontwikkeling amsterdam instituut boek is geschreven zijn verschillende lessen voor didactiek en onderwijs praktijk 1992 154 rees uitgeprobeerd door docenten van diverse basisscholen het lesmateriaal is voor een deel ontwikkeld door ex studenten aan de vu van de vu docenten zijn ook opvoeders docenten in literatuur en persoonlijke ontwikkeling is in de derlands trachten hun leerlingen op te voeden eerste plaats een handboek het biedt compleet tot ondermeer correcte en flexibele taalgebruik lessenseries en lessuggesties om literatuur gebruikers kenners van hun cultuur lezers met onderwijs te laten aansluiten op de belevings smaak en onderscheidingsvermogen veel do wereld van adolescenten daarnaast geeft het centrum die literatuuronderwijs geven zouden een theoretische fundering voor persoonlijk hun leerlingen daarnaast graag willen leren dat richt literatuuronderwijs literatuur iets in je leven kan betekenen dat het boek richt zich in het bijzonder op hoe het je kan helpen inzicht te krijgen in je eigen denken nederlands en engels in de boven problemen

dat het je soms oploos singen kan bouw van het voortgezet onderwijs bieden dat het je kan helpen je naaste te begrijpen dat het je kan aanzetten meer of an beschrijvers over bepaalde dingen in het leven na te denken het boek bevat negen hoofdstukken hoofde l taaldocenten aan middelbare scholen stuk z biedt docenten de mogelijkheid zich trachten op hun eigen unieke wijze deze of mede aan de hand van een zelfbeelddoets te soortgelijke doelen te bereiken in literatuur oriënteren op de eigen visie op literatuur methodes is de relatie tussen de tekst en het derwijs leven van de leerling lezer helaas vaak van de hoofdstukken 2 3 en 4 gaan nader in op weinig of geen belang hoewel het tij de laatste het gehanteerde didactisch model voor per tijd lijkt te keren er is een groeiende belangsoonsgericht literatuuronderwijs en geven ste lling voor leerlinggericht literatuuronder ideeën voor lesactiviteiten en enkele volledig wijs een voorbeeld daarvan is het boek litera uitgewerkte lessenseries het vijfde hoofdstuk tuur en pe rs oonlijke o ntwikkeling van jan mulder behandelt de vraag welke teksten zijn geschikt en monique wijffels de auteurs gaan ervan voor leerlingen het geeft ondermeer een lijst uit dat wat iemand leest een relatie heeft met van literaire teksten die geschikt zijn voor een het leven van die persoon en dat het lezen van meer persoonsgerichte benadering van litera li teratuur kan leiden tot verheldering en vertuuronderwijs deze titels zijn gekozen op dieping van eigen waarden p 13 de makers grond van de goede idenrificatiemogelijkhe rob moer 1994 3 den die ze bieden ze zijn daarom ook ge waarom pe rsoon sgeri cht s chikt als inspiratiebron vo or andere vo rm en van literatuuronderwijs dan de persoonsge persoonsgericht literatuuronderwijs gaat na richte immers ook een op literatuur theoreti drukkelijk uit van de lezer in dit geval de leer sche aspecten gerichte lessenserie is erbij ge ling de methode leunt dan ook sterk op het baat dat leerlingen op zijn minst gemotiveerd gedichtengood van het reader response zijn een bepaalde tekst te lezen en nader te be criticism een literatuurwetenschappelijke be studeren nadering die de lezer centraal stelt reader hoofdstuk 6 laat zien hoe een sectie het lite response gaat e rvan uit dat de betekenis van ratuurcurriculum kan veranderen in de rich een literair werk tot stand komt op het mo ting van een meer persoonsgerichte benade ment dat iemand dat werk lee st die subjectie ring het leesdossier is daarbij een belangrijke interpretatie die een lezer maakt zijn of uitgangspunt hoofdstuk 7 geeft een theoreti haar lezing is uniek en zo zijn er even zoveel sche fundering voor een persoonsgerichte be interpretaties van een bo e k verhaal of g e dicht nadering zeker voor de docent die niet of als het aantal malen dat het gelezen wordt niet goed op de hoogte is van reader re reader response criticism is voor een deel spons criticism is dit een belangrijk hoofd een reactie op de stroming van h et n ew cri stuk ook voor degenen die sceptisch staan te tici sm die close reading propage erde clo se genover de persoonsgerichte benadering is het reading gaat helemaal niet van de lez er uit hoofdstuk aanbevelenswaardig het laat zien maar van h e t literaire werk door h e el aan dat de makers trachten aan te s luit en bij op sta dachtig en precies elk woord elke zin elke ali pel staande onderwijsvernieuwingen zoals die nea enzovoort s te analyseren meenden theo ook door de commissie vernieuwing eind retici van het new critic i sm een objectieve examenprogramma s nederlandse taal en let en dus enig juiste interpretatie v a n een

literatuuronderwijs is name-
lijk gericht op de tekstbestudering van literatuur. De benadering van literatuur is ook binnen de schoolmuren verdoordrongen. De serie leerlingbegeleider wijlen en zijn het sluitende indringend lezen van de drop is daar een voorbeeld bij de voorste leerling en die de cven doet de beeld van leerlingen die alleen met gedetailleerde cven geeft aan dat in de toekomst in school leerde tekstbestuderingmethoden te maken onderzoeken ook voor tekstervaring ruimte krijgen klagen vaak dat literatuur kapotgein vrij moet komen individuele ontplooiing is terpreteerd wordt literatuuronderwijs dat al volgens de cven een van de functies van literatuurleerling uitgaat van tekstbestudering en dat weinig literatuuronderwijs ook noemt de cven het ruimte open laat voor de eigen expressie leidt kunnen uitbrengen van een verslag van de eigen meestal toe dat een deel van de leerlingen geen ervaringen met literaire teksten uit heden gedemotiveerd raakt en dus afhaakt en zich en verleden passief opstelt in de literatuurles het afsluitende hoofdstuk 8 geeft voorbeeld ik wil zeker niet beweren dat tekstbestudering van reacties op teksten die leerlingen hebben maar slecht en dus verwerpelijk is ben geschreven in een bijlage is tenslotte een het verdient zeker een plaats in het literatuur enquete toegevoegd waarmee docenten een curriculum vooral op het vwo dat immers beeld kunnen krijgen van ondermeer het lees ook aspirant letterkundigen op een universitaire gedrag en de opvattingen over literatuuronderwijs studie moet voorbereiden maar het beiderwijs van hun leerlingen hoort die plaats te delen met op tekstervaring zoals gezegd is dit handboek gericht op de gerichte methodes de makers van literatuuronderwijs nederlands en engels het spreekt persoonlijke ontwikkeling laten zien op welke voor zich dat ik me beperk tot die aspecten wijze dat ondermeer kan van het boek die van belang zijn voor de leraar behalve de winst van meer gemotiveerde nederlands tievere leerlingen wil ik een aantal redenen noemen die de makers van het boek geven om een persoonsgerichte ervaringsmethode aan 1994 3 moer 109 te bieden een belangrijke reden is al ge soonlijke problemen naar voren bracht wel noemd door leerlingen naar aanleiding van maakten sommige leerlingen in de afsluitende teksten op zichzelf te laten reflecteren leren zij schrijfpodracht duidelijk dat sommige onder wie zij zijn waar zij staan in de wereld en waar werpen uit de lessenserie raakten aan een per anderen staan lezen kan tot nadenken stem soonlijk probleem en daarom moeten docen men ofwel lezen helpt bij de opvoeding ten die met deze methode werken erop be hiermee hangt samen dat de auteurs van de dacht zijn dat zij naar aanleiding van de lessen methode zich uitspreken voor leerlingbegeleider te maken kunnen krijgen met leerlingen die ding in de klas de les situatie biedt doorgaans meer of minder ernstige problemen hebben geen ruimte voor emoties maar niemand zal ik kan me voorstellen dat bovenstaande bij ontkennen dat de school bij uitstek een plaats sceptici het idee van een zweverig op wat is waar emoties een grote rol spelen all een al ging erdoor je heen toen je dat las gebaseerd de leeftijd en het ontwikkelingsstadium van literatuuronderwijs kan oproepen wijffels en leerlingen brengt dat met zich mee het is be mulder stellen echter duidelijk dat niet iedere grijpelijk dat binnen een lessituatie emoties docent emoties even vrij de loop zal laten en zoveel mogelijk

buiten de deur worden ge dat daarin gradaties mogelijk zijn ook bena houden meestal zitten ze onze lesdoelen in de drukken zij dat de docent die zich in de litera weg want die zijn gericht op het leren van tuurles wel als leerlingbegeleider wil opstellen kennis en vaardigheden p 73 lesdoelen zijn niet moet proberen de therapeut uit te hangen zelden gericht op pers oonlijke vorming do dat neemt niet weg dat die docent zich wel centen die emoties niet altijd buiten de deur degelijk bewust is van de manier waarop deze w llen houden kunnen die persoonlijke vor benadering emoties los maakt kan maken en ming wel degelijk tot uitgangspunt van hun in staat is om met deze emoties om te gaan lesdoelen maken literatuuronderwijs lijkt p 8 1 daarvoor bij uitstek geschikt het hoeft daarbij niet altijd om zware problemen en heftige naar een refle ctieve houding emoties te gaan zelf heb ik les gegeven aan de midden en het belangrijkste doel van de persoonsgerich bovenbouw van het xnvo en vwo in de der te benadering is het tot stand brengen van een de klassen van het xnvo heb ik de les s enserie reflectieve levenshouding immers iemand die rondom het verhaal de andere kant van marga zichzelf en of het proces dat hij doormaakt minco enkele malen gegeven in een van die eerlijk en kritisch kan bekijken heeft een klassen ontson zich een discus s ie over alco voorsprong bij het oplossen van problemen holgebruik op feestje s persoonlijke problemen en of het sturen van een leer proces zo n re kwamen niet naar voren persoonlijke erger flectieve houding betekent dat je wat er om je nissen over de ge woontes van sommige drank heen gebeurt tracht te begrijpen en ook dat je ge bruikers of over de regels van ouders wel die gebeurtenissen en wat ze voor je beteke voorts bleek dat de le erlingen nogal uiteenlo nen kunt verwoorden een dergelijke vaardig pende ideeën over alcoholgebruik hadden die heid kan leerlin gen ondermeer met behulp confrontatie met elkaars ideeën waardoor een van liter atuur worden geleerd immers litera leerling een nieuw ijkpunt voor de eigen op tu ur verwijst naar wat er om je heen gebeurt vattingen krijgt beschouw ik als een wezenlijk lezen van literatuur is iets dat in je gebeurt en onderdeel van onderwijs dat d e persoonlijke praten met anderen over wat je leest leidt niet ontwikkeli ng van leerlingen een belangrijke alleen tot meer begrip voor anderen maar ook plaats geeft tot meer inzicht in jezelf in andere lessen en andere klassen kwamen hoe kan literatuuronderwijs nu bijdragen hele andere onderwerpen aan de orde je scha aan het ontwikkelen van een reflectieve le men voor je ouders zakgeld en bi jverdienen venshouding bij leerlingen door de respons li egen te laat thuiskomen van een feestje hoe van de lezer centraal te stellen en als uit wel leerlingen wel degelijk over persoonlijke gangspunt te nemen te leren verbanden te ervaringen spraken is het in mijn lessen niet leggen tussen de tekst en het eigen leven voorgekomen dat een leerling ernstige per een respons is een persoonlijke autonome re actie van een lezer op een tekst p 87 rro moer 1994 3 zo n respons hoeft niet beslist positief te zijn presentatiefase verwerkingsfase reflectiefase het kan ook ergernis zijn over een bepaald personage in het verhaal vragen die de ba sis de drie fasen lopen parall el met de werkwijze kunnen zijn van het spreken over een respons die ik in de vorige paragraaf schetste de pre op een tekst zijn wat vind jij de moeite waard sentatiefase gaat aan het lezen van de tekst om over te spreken of te schrijven naar aanlei vooraf in d e ze fase wo rdt d e voo rke nni s

van dit ding van deze tekst en heb jij vragen over de leerling geactiveerd docent en leerlingen deze tekst waarop je geen antwoord weet praten over de thematiek die in het verhaal een rol speelt het is de bedoeling dat de leerling de respons die in de les aan de orde komt persoonlijk betrokken raakt bij die thematiek kan afhankelijk van de stijl en bedoelingen en dat hij nieuwsgierig wordt naar het verhaal van de docent doel op zich zijn of vertrek belangrijk aspect van de motivatie is dat de punt voor een diepere reflectie in deze reflectie docent duidelijk maakt waarom dit verhaal in trefase wordt de leerling niet meer met de tekst is en waarom het in de klas wordt besproken maar met de eigen reactie op de tekst gehandeld confronteerd de bedoeling is antwoord te geven in de verwerkingsfase verplaatst de aandacht krijgen op de vraag waarom reageer ik zo zich in de richting van de tekst de leerlingen door de nieuw verworven inzichten over dringen door leerlinggerichte opdrachten zichzelf en anderen te verwoorden komt de leerling in de tekst door voorbeelden van dit leerling tot bewustwording reflectie aldus soort opdrachten zijn het verhaal samenvatten wijffels en mulder is het nadenken over je re een verhaalmotief uitwerken op een poster spons dus over jezelf over je gevoelens over discussievragen beantwoorden een waardering de manier waarop je reageert op iets het is of karakterschets van de personages geven een vaardigheid en zoals bij alle vaardigheden p 3132 in elk geval geeft de leerling in deze kan het worden getraind p 92 fase een persoonlijke respons op de tekst overigens biedt de reflectiefase ook moog in de reflectiefase reflecteert de leerling op lijken voor docenten die in hun lessen niet die respons die reflectie kan direct of indirect te verwillen gaan met het bespreken van emotie zijn meer gebaseerd op de tekst of meer op de indirecte vormen van reflectie zijn bij persoonlijke gevoelswereld van de leerling voorbeeld een nieuw einde voor een gedicht voorbeelden van reflectieopdrachten zijn een of verhaal schrijven een rollenspel naar aanleiding gedicht schrijven naar aanleiding van een regel ding van een verhaal schrijven en opvoeren of idee uit de tekst een stukje autobiografie muziek laten kiezen en horen die bij een tekst schrijven ervaringsgerichte vragen beantwoorden p 35 de leerling mag zich in deze het mag duidelijk zijn dat wie serieus werk fase los maken van de tekst en zich vooral wil maken van het aanleren van een reflectieve richting op de eigen emoties houding bij leerlingen er niet is met hier en behalve lessuggesties bevat het boek twee daar een les of lessenserie die uitgaat van een complete lessenserie een over het verhaal de tekstervaringsmethode in dit boek wordt andere kant van marga minco en een over de daarom gepleit voor het vastleggen van lezer novelle robinson van doeschka meijning bevaringen in dit geval respons en reflectie in de lessenserie sluiten af met een schrijfopdracht leesdossier dracht zodat leerling en docent na afloop een tastbaar produkt in handen hebben eventueel de praktijk voor het leesdossier in beide gevallen bevat ten zowel de presentatie als de reflectiefase het is een beetje verwarrend dat in het boek aardige en zinvolle opdrachten met name de twee maal op verschillende wijzen het didac afsluitende schrijfopdracht bij robinson bevat tisch model voor persoonsgericht literatuur mij omdat daarin een heel aardige synthese onderwijs wordt weergegeven gelukkig gaan tussen tekstervaring en elementen van tekstbeide modellen van hetzelfde principe uit en studering wordt bereikt in een opstel moet

de ik neem daarom het helderste schema hieron leerli ng een persoonlijk oordeel over de novel der over le geven waarin technische aspecten worde n 1994 3 moer i i i geevalueerd en waarin de leerlingen identifika kelijk en soms zelfs een beetje kinderachtig tiemogelijkheden aan de hand van thema en voor vierdeklassers een plattegrond van je ka motieven in het boek bespreken mer maken bijvoorbeeld een ander punt van kritiek is dat ik de tekst waarderin g keuze niet altijd kan rijmen met de opvattin gen die de auteurs daarover naar voren bren naar mijn smaak moet een eindopdracht zo gen zo stellen ze dat literatuur moet aanslui wel elemen- ten uit de v e rwerkings als uit de ten bij de belevingswereld van leerlingen het re- flectiefas e bevatten dit om te voorkomen lijkt er een beetje op dat de bedenkers van het dat ee n lessenserie als maar verder van het ver lesmateriaal veronder- stellen dat een jeugdig haal afraakt in dat geval wordt een verhaal personage die aansluiting garandeert robinson slechts middel en is er volge ns mij geen sprake van doeschka meijsing en het verhaal dooie meer van lite ratuuronderwijs maar enkel nog visjes van hermine de graaf zijn voorbeelden van persoonlijke vorming eigenlijk zou het van teksten die weliswaar een jongere in de didactisch model nog een vierde fase moeten hoofdrol hebben maar die vanwege de moei hebben di e de synth ese gara ndeert lijkheidsgraad of de uitwerking van de thema in de le sse nserie rondom de and ere kant is die tiek robinson of de gereserveerde afstandelij synthes e er niet in de slotopdracht kan de ke schrijfstijl dooie visjes identificatie niet ge leerling kie zen uit meerdere opstelonderwer makkelijk maken pen waaron- der bijvoorbeeld alsje iets te ver wat ik zelf als heel plezierig heb ervaren is ber- gen hebt word je altijd gesnapt is dat zo dat de literatuurles in elk geval minder frontaal de link met het verhaal i s in de ze opdracht is ook vind ik het heel positief dat onderwer helema al weg en dat vind ik bezwaarlijk pen voor klassediscussies nu eens niet door mij ook vind ik het bezwaarlijk dat in b e ide les werden aange- dragen de leerlingen geven se nseries de verwerkingsfase er nogal bekaaid naar aanleiding van het verhaal zelf aan waar vanaf komt het doel van d e ve rw e rk- ings fase is over ze willen praten ik heb de lessenserie de tekst z o goed mogelijk te begrijp e n en de eens aan het begin van het jaar aan mijn men thema s en problemen zo helder mogelijk on torklas gegeven ik kende de groep niet maar der woorden te brengen p 31 zo geformu mede door deze lessenserie ontwikkelde zich leerd veronders telt deze fase nogal wat analy snel een goede band met de klas tisch we rk en ik zie dat met name bij de lessen se rie robinso n niet terug nalev- ing van de voor de boekenplank van de secti e voorbeelden in dit boek l evert dan ook he t ri si c o op dat de verwerkingsfase te zeer blijft ste voordat ik tot mijn ein- doordeel over literatuur ken in het geven van een persoonlijke respons en persoon- lijke ontwikkeling kom moeten mij op een tekst die niet in de vo lle breedte wordt nog een paar ergernissen van het hart het be grepen als je leerlingen wilt laten zien dat meest problematische aan het boek vind ik de ze iets aan literatuur hebben moet je ze ook slordigheid ervan er staan veel typefouten in leren hoe ze literatuur kunnen begrijpen als en sommige onderdelen zijn slecht uitgewerkt je ki- est voor e en tamelijk ingewikkeld boek als zo valt het nog niet mee de zelfbeeld- toets robinso n moet je ook de leesbarrieres die een voor docenten te inter- preteren het boek geeft goed b e grip van deze novell e in de weg staan alleen een

schema van verschillende profielen wegnemen als je dat niet doet wordt litera-
waarin een docent zich zou moeten herken tuuronderwijs te vrijblijvend en mis je
een be nen maar helaas geen toelichting daarop ook langrijke aansluiting om je
leerling te helpen de enquete voor leerlingen die inzicht moet een literair compe-
tente lezer te worden verschaffen in hun leesgewoontes ontbeert het boek is be-
doeld voor literatuuronderwijs een toelichting wat kan de docent doen met in de
bovenbouw maar zowel het verhaal de de uitslag behalve deze ter kennigeving
aanne andere kant als de bijbehorende opdrachten men sluiten qua niveau beter
aan bij de belevings het warrigste vond ik de paragraaf over zo wereld van leerlin-
gen in de middenbouw en genaamde cognitive organizers p z s ner kele opdracht-
en uit deze serie zijn te gemak gens wordt goed uitgelegd wat dat zijn en wa t 112
moer 1994 3 de docent ermee moet daarentegen geeft het dat het ook anders kan
in het literatuuronder zevende hoofdstuk weer een schat aan infor wijs daarom is
het een boek dat in elk geval in matie over persoonsgericht literatuuronder de sec-
tieboekenkast zou moeten staan zodat wijs en reader respons criticism docenten
uit midden en bovenbouw ideeën kunnen opdoen voor lessen of projecten omdat ik
een groot voorstander ben van leer linggericht literatuuronderwijs draag ik het li t
e r a tuur en n oten boek wel een warm hart toe het is een inspi ratiebron voor een
docenten die hun litera braet a en t hendrix red het cverr rapport tuuronderwijs
meer willen laten aansluiten op eindverslag van de commissie vernieuwing eind de
leerling maar voor mij blijft het bij een in examenprogramma s nederlandse taal
en letter spiratiebron de didactiek die wijffels en mul kunde vwo en havo den haag
i99r der demonstreren richt zich uiteindelijk teveel moor wam de aspecten van het
literatuuron op persoonlijke vorming en te weinig op lite derwijs 2 over tekstbes-
tudering en teksterva ratuur ik signaleerde al dat in het didactisch ring van lub-
bers tot waldmann in levende model vooral sprake is van een beweging van talen
1984 p 161 173 de tekst weg ik vind dat in het kader van een project niet zo erg
op die wijze heb ik de les een globale definitie van het leesdossier luidt senserie
rond de andere kant ook meermalen een map waarin leerlingen al het materiaal
op gegeven ik vind het zinvol om leerlingen te slaan dat zij tijdens of naar aanleid-
ing van de li laten zien dat ze op die manier met literatuur teratuurlessen verza-
melen een leesdossier be om kunnen gaan en soms vind ik het om uit vat dus zow-
el stencils en aantekeningen als eenlopende redenen zinvol om met een be uittrek-
sels en opdrachten die naar aanleiding paalde klas op die manier bezig te zijn
maar ik van gelezen literatuur worden geschreven het vind het jammer als een
tekst alleen vertrek leesdossier stelt leerling en docent in staat om punt is in litera-
tuuronderwijs horen de tek na een of twee jaar literatuuronderwijs aan de sten op
de eerste plaats te komen en niet hand van iets tastbaars de leesontwikkeling te
slechts in dienst te staan van een ander doel evalueren zoals persoonlijke vorming
dat neemt niet onder tekstervaring vallen vormen van litera weg dat het boek
aangeeft hoe literatuuron tuurdidactiek die de beleving van de leer derwijs meer
leerlinggericht kan zijn het vra ling lezer centraal stellen en die zich vooral gen
naar een persoonlijke respons zou altijd de richten op de werking van de tekst op
die lezer eerste activiteit moeten zijn nadat leerlingen tegenover deze tekstervar-
ingsmethoden staan een tekst hebben gelezen onafhankelijk van de tekstbestuder-

ingsmethoden die gericht zijn op literatuurbenadering die aan de basis van het de analyse en interpretatie van de tekst onderwijs ligt de andere vier zijn cultuuroverdracht esthetisch al met al geen onverdienstelijk boek dat in goede vorming maatschappelijke bewustmaking elk geval de breedte verruimt en stemt tot naden en leesplezier ken dat laatste mag ook wel gezien de uitkomsten van een marktonderzoek dat in het kader van de ontwikkeling van dit boek werd gedaan de conclusies zijn niet verbazingwekkend maar wel bedroevend nog steeds is het literatuuronderwijs traditioneel ingericht de docent bepaalt de inhoud van de lessen en is zelf voor het grootste deel aan het woord de leerlingen maken vooral individueel opdrachten de werkvormen klasgesprek en groeps werk zijn zeldzaam en hoewel de didactiek die in dit boek centraal staat naar mijn smaak nog verbeterd en aangevuld kan worden laat literatuur en persoonlijke ontwikkeling wel zien 1994 3 moer 113